

ПОЛІТЕКОНОМІЧНИЙ КОНТЕНТ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ¹

Запропоновано розширити механізм формування відносних переваг і торговельної політики країни шляхом включення чинників, що характеризують не тільки її економічний потенціал та спеціалізацію, але й ризики, які можуть бути спричинені політичними рішеннями. Доведено, що проблема справедливості міжнародних економічних відносин і торгівлі визначається цивілізаційним змістом розвитку країн, у якому вирішальну роль відіграє людський капітал та його здатність до глобальної економічної конкуренції, а тому торговельні та інші економічні преференції її вирішують лише частково.

Ключові слова: політекономія, міжнародна торгівля, торговельна політика, лібералізм vs протекціонізм, справедливість.

Постановка проблеми. Міжнародна торгівля є фундаментом міжнародних економічних відносин та головним двигуном глобалізації та прогресу людства, так як несе по світу не тільки нові товари та послуги, але й нові знання, культуру, освіту та науку, нові інститути суспільного устрою. Міжнародна торгівля – складна сфера міжнародних економічних відносин, у якій переплітаються політичні та економічні інтереси її суб'єктів. Особливо важливим є питання взаємозв'язку торгівлі й політики, адже торговельна політика країни є вагомим аргументом у розв'язанні політичних проблем, що підтверджується світовою практикою з давніх часів. Тож варто додати в теорію міжнародної торгівлі та її моделі чинники, що розширюють класичні поняття абсолютних і порівняльних переваг країни: людський капітал, інститути, транзакційні витрати, технологічний розвиток, офшоринг, аутсорсинг, *GVC (Global Value Chains* – глобальні ланцюги вартості), а також політичні інтереси й цілі суб'єктів світової торгівлі. Зробити це не просто, але потрібно.

Актуальним є поглиблене дослідження проблеми співвідношення протекціоністської та ліберальної парадигми міжнародної торгівлі

¹ Стаття підготовлена в межах виконання науково-дослідної праці «Геопрос-торова диверсифікація зовнішньої торгівлі України» (номер державної реєстрації 0120U104719).

в діалектичній єдності інтересів її суб'єктів. Проблема справедливості міжнародних економічних відносин і торгівлі потребує ґрунтовних комплексних досліджень, що вимагає розширення методологічної парадигми теорії міжнародних економічних відносин, у якій має бути враховано цивілізаційний контекст розвитку країн, що визначає особливості їхньої інтеграції в світову економіку та торгівлю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми політ-економічного змісту міжнародних економічних відносин, зокрема й торгівлі, жваво обговорюються на шпальтах провідних наукових видань світу за авторством відомих фахівців, як-от: Р. Гілпін, Дж. Гілпін, Дж. Фріден, Д. Лейк, Дж. Броз, Т. Коен, П. Кругман, М. Остфельд, Е. Хелпман, С. Афонцев [1–8]. Політекономічні аспекти торговельної політики України та інших держав досліджують також вітчизняні вчені А. Мазаракі, Т. Мельник, Н. Калюжна, В. Панченко, Н. Резнікова, Т. Осташко тощо [9–14]. Але поза увагою дослідників залишилися деякі проблеми, що потребують глибшого методологічного обґрунтування, а саме: вплив міжнародної торгівлі не тільки на економічний розвиток світу, але й на його політичні та соціальні характеристики; проблема «протекціонізм vs лібералізм»; удосконалення діяльності СОТ, особливо у сфері прийняття та виконання рішень; методологічний контент проблеми справедливості міжнародних економічних відносин і торгівлі.

Мета статі – уточнити політекономічний зміст теорії міжнародної торгівлі у зазначених напрямках.

Матеріали та методи. Матеріалами дослідження слугували праці вітчизняних і закордонних фахівців. У процесі підготовки статті використано загальнонаукові методи дослідження: історичний, логічний аналіз, синтез та абстракції.

Результати дослідження. Питанням сутності сучасної політ-економії достатньо приділяли увагу вітчизняні фахівці, зокрема ця проблема розглянута у фундаментальній праці В. Гейця та В. Тарасевича [15]. Але багато науковців ототожнюють політичну економію й економічну теорію, що не є правильним. *Економічна теорія* не ставить цілі та не надає рекомендацій, як облаштувати світ. Її призначення – визначати природу явищ і процесів, взаємозв'язки між ними та їхні наслідки в описовому дискурсі. *Політична економія*, на відміну від економічної теорії, є її нормативним оформленням. Тобто політ-економія – це теорія, що відображує певну систему економічних, соціальних і політичних переконань суспільства та цілей його розвитку. Проте не тільки економічні та політичні переконання формують зміст певної моделі економічного устрою суспільства. Значну роль у цьому процесі відіграють соціальні цілі й моральні імперативи, насамперед, *справедливість* як гіпотетичний стан суспільної системи, у якій відсутні обмеження доступу членам суспільства до можливостей, реалізація яких забезпечує їм прийнятний рівень економічного, соціального та політичного розвитку. На думку Дж. Фрідена, політекономія – це наука

про те, як політика впливає на економіку, а економічні висновки на політику [16, с. 5]. З цим визначенням можна погодитися, якщо під політикою розуміти будь-яку діяльність суб'єкта щодо реалізації своїх різноманітних цілей та інтересів.

Про вплив економічних, політичних і соціальних ідей та вчень на економіку писав ще Дж. М. Кейнс: ідеї економічних та політичних мислителів – і коли вони праві, і коли помиляються – мають набагато більше значення, ніж заведено вважати. Насправді тільки вони і правлять світом» [17, с. 383]. Тож економічна наука та її практика в усіх своїх формах і методах завжди буде знаходитися під впливом конкуруючих між собою політичних та ідеологічних конструкцій. Саме це спонукало до розвитку особливої наукової парадигми – міжнародної політичної економії (МПЕ – *IPE*, *Global Political Economy – GPE*), що розглядає економіку й політику, а також їхній соціальний контекст як активно взаємопов'язані сфери міжнародної економічної діяльності. Об'єктом дослідження МПЕ є багаторівнева система міжнародних відносин, а предметом – міжнародна економічна політика. Тобто МПЕ – нормативний підхід до вивчення міжнародних процесів. Що стосується *політекономії міжнародної торгівлі*, то її об'єктом є міжнародні торговельні відносини; предметом – економічні й суспільно-політичні відносини, що обумовлюють і супроводжують міжнародний товарний обмін та визначають цілі й зміст торговельної політики її суб'єктів.

Для дослідження взаємодії економіки й політики потрібна певна методологічна концепція, яка базувалася б на чомусь для них спільному, що визначає поведінку людини в економічному та політичному просторах. Це, по аналогії з економічним, є політичний ринок, що варто розглядати у діалектичній єдності. У кожного з них є пропозиція та попит на певну потребу: економічний ринок асоціюється з товаром і послугою; політичний – з потребою на певну інституціональну та соціальну архітектуру суспільства та рішення, які її реалізують.

Щодо формування національного політичного ринку у сфері міжнародної торгівлі, то почнемо зі А. Сміта та Д. Рікардо. Зокрема класичний приклад Д. Рікардо: дві країни (*A* та *B*) мають намір торгувати між собою двома товарами (*X* та *Y*). Країна *A* має порівняльні переваги у виробництві та реалізації товару *X*, тож у неї виникає проблема скорочення виробництва товару *Y*, тобто робочих місць і виводу капіталу. Не факт, що люди та бізнес можуть знайти роботу в іншій сфері, у цьому випадку – у виробництві *X*. Виникають невдоволення таким станом речей людей, яким загрожує безробіття, й протести, що підтримуються бізнесом, який теж вимушений покидати *Y*. Політики, що борються за голоси виборців і гроші бізнесу, змушують уряд країни прийняти рішення про запровадження обмежень на експорт з країни *B* товару *Y*, чим підвищують конкурентоздатність національного виробника на власному ринку. Аналогічний процес відбувається й у торгового партнера щодо товару *X*. Отже, товаром національного політичного

ринку є політичне рішення стосовно захисту національного ринку: споживачем виступають виборці та політики, що генерують потребу в захисті ринку, а продавцем є держава, яка приймає та втілює необхідні нормативні акти. Країни вступають у перемовини щодо механізму захисту їхніх ринків і отримують певний результат, який прописується кожною країною у нормативних актах, що й визначає їхню торговельну політику. Теорія Д. Рікардо базується на концепції вільної торгівлі. І хоча теорія доводить, що вільна торгівля приносить усім її суб'єктам вигоду, однак реальне життя вносить до неї значні корективи. Як зазначає С. Афонцев, регулювання зовнішньої торгівлі є тією сферою, в якій найгостріше проявляється розрив між теорією міжнародної торгівлі й практикою її державного регулювання через економічні та політичні інтереси конкретної країни [8, с. 17].

З огляду на це деякі автори стверджують, що концепт абсолютних і порівняльних переваг застарів й не відповідає практиці міжнародної торгівлі. Крім того, відомий в Україні, але невідомий на Заході, Е. Райнерт вважає навіть, що Рікардо створив теорію, яка дає змогу країні повноцінно спеціалізуватися на бідності [18, с. 50]. Такі звинувачення, м'яко кажучи, напевно некоректні. Д. Рікардо розглядав міжнародну торгівлю у контексті проблеми «чому і чим між собою можуть торгувати країни» на прикладі двох держав, двох товарів та одного трудового ресурсу, який формує у країнах витрати на виробництво товарів за всіх інших рівних умов. Головне завдання Д. Рікардо – визначення фундаментальної сили, що формує міжнародний розподіл (торгівлю) продукції. Він довів, що в основі цього процесу знаходяться порівняльні переваги у трудових витратах. На думку Рікардо, саме трудові витрати формують ціну та конкурентну перевагу виробника. Але сьогоднішнє розуміння формування конкурентних переваг товару та виробництва значно ширше. Тобто це не тільки трудові витрати на виробництво товару, але й, скажімо, менеджмент і маркетинг, що значно впливають на попит й ціну, зокрема на ринки, та які сьогодні значною мірою визначають конкурентні переваги торговельної політики держави.

Торговельна політика держави – складний механізм, у якому тісно переплітаються множинності не тільки економічних, але й політичних і соціальних інтересів. Е. Хелпман щодо цього доречно зауважує, що «...скоріше за все, причин розвитку міжнародної торгівлі багато. Чисельні відповіді пов'язані з тими силами, які формують характер спеціалізації. До них належать, наприклад, різниця між країнами у сферах технологій, запасах факторів виробництва, споживчих перевагах, інститутах, ринкових структурах»² [6, с. 29], а також особливості міжнародної економічної та торговельної політики держави. Але це не означає, що вчені А. Сміт і Д. Рікардо неправі.

² Усі цитати з іншомовних джерел наведено у перекладі автора статті.

Вони визначили головне – в основі міжнародних торговельних відносин знаходиться порівняння витрат, що формують конкурентні переваги країн. Тож правий П. Кругман, який у статті, присвяченій 200-річчю публікації праці Д. Рікардо *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, відзначив, «...що теорія Д. Рікардо винятково вірна, неймовірно витончена та надзвичайно актуальна для сучасного світу» [19]. Науковець П. Кругман, говорячи про «витонченість теорії Рікардо», має на увазі, що її розуміння в теоретичному й практичному плані потребує нових методів визначення та оцінки сучасних факторів виробництва й реалізації продукції, формування спеціалізації та конкурентних переваг.

На сьогодні ми маємо справу з множиною теоретичних моделей міжнародної торгівлі (теорії С. Ліндера, М. Познера, Б. Баласси, Р. Вернона, М. Портера, П. Кругмана та інші). Через що А. Олейнов робить вірний висновок, що загалом теорії світової торгівлі віддзеркалюють різні передумови, фактори та наслідки міжнародного обміну товарами та послугами. Ефективність використання теоретичних інструментів залежить від того, які обмеження спостерігаються на практиці. Вибір теорії за вирішення прикладних завдань також визначається конкретними цілями, що ставлять перед собою учасники міжнародних торговельних відносин. У будь-якому випадку застосування тієї чи іншої теорії переслідує перш за все завдання оптимізації дій на міжнародній арені [20, с. 21].

Щодо міжнародного політичного ринку у сфері світової торгівлі, то його змістом є відносини між країнами щодо тарифних, нетарифних і політичних методів захисту національних ринків. Суб'єктами цього ринку є країни, а товаром – їхні *торговельні системи*. Під торговельною системою автор розуміє сукупність товарів і послуг країни, яка є предметом міжнародної торгівлі, та акти, що регулюють її зовнішню торгівлю, тобто торговельна політика. Суб'єктом й одночасно об'єктом політичного ринку є держава – наразі єдиний політичний інститут, який здатний забезпечити правовий порядок в економічній сфері та захистити її економічні інтереси на міжнародній арені. Щодо національних і мультинаціональних компаній, то вони не є прямими політичними суб'єктами, а впливають на прийняття політичних рішень через різні легальні й нелегальні механізми. Регулятором цього ринку на сьогодні є СОТ як наднаціональна інституція, яка виступає суддею, приймає рішення щодо корекції торговельних взаємовідносин між країнами.

На міжнародному політичному ринку в дискусіях щодо політичного та економічного облаштування світу та його регіонів змагаються різні погляди. Тобто є пропозиція ідей і проєктів, а є інститути, що можуть їх реалізувати – міжнародне право, міжнародні угоди й домовленості, міжнародні та глобальні інституції на кшталт ООН, СОТ, МВФ тощо. У цих інституціях представники країн пропонують

рішення, які можуть бути схвалені їхніми елітами й громадянами. Але виникають проблеми: прийняття узгоджених рішень; їхня імперативність; легітимність санкцій до суб'єктів міжнародного права щодо їх невиконання. Розглянемо це на прикладі СОТ, діяльністю якої країни-члени не зовсім задоволені та закликають до її удосконалення. Передусім це стосується функціонування механізму вирішення суперечок, визначення рівня транспарентності торговельної політики країн, виконання ними зобов'язань щодо використання ними «несправедливих практик» та інших проблем, для розв'язання яких передбачено колективне узгодження позицій.

Однією з основних причин недостатньої реакції СОТ на сучасні виклики у сфері міжнародної торгівлі є консенсусний режим прийняття рішень на всіх її значимих рівнях – від Конференції міністрів до комітетів і переговорних груп. Під консенсусом СОТ розуміє ситуацію, за якої жодний з учасників засідань організації не надав офіційних заперечень щодо рішень, які пропонуються. Низьку ефективність такого порядку продемонстрував Дохійський раунд, який почався у листопаді 2001 р. і триває по сьогоднішній день. Але на заваді цього процесу стоїть фундаментальна проблема глобального управління, тобто будь-яка його модель, що заснована на ліберальній парадигмі досягнення стійкого консенсусу, не може інтегрувати в собі не тільки всі, а, принаймні, більшість цілей та інтересів глобальної спільноти. Загалом рішення, з яким усі будуть згодні, являтиме собою нестійкий баланс інтересів (нестійка рівновага), яку необхідно буде постійно підтримувати тим самим механізмом. Детальніше ця проблема розглянута автором у праці «Глобальне управління у контексті міжнародної політичної економії» [21].

Ця ситуація, безумовно, не влаштовує членів СОТ, і вони вимагають реформування механізму прийняття рішень. Тож СОТ прийшла до розуміння необхідності переходу, де це виправдано, підготовки угод з обмеженою кількістю учасників. Узгодження торговельних політик держав можливе в парадигмі теорії гри. Адже стратегії, які вибирають учасники «грального процесу», віддзеркалюють не тільки економічні, але й політичні та соціальні цілі. Це доведено автором при обґрунтуванні механізму моделювання процесу узгодження митного тарифу на прикладі двох країн [22]. Завдання щодо взаємодії двох країн з оптимізації митного тарифу представлено як кооперативну гру з повною інформацією й ненульовою сумою. У результаті з'являється множина варіантів, і той, що приймається у процесі переговорів, за замовченням є прийнятним і справедливим для сторін. Перемагає той, хто має вагоміші аргументи, зокрема й політичні. Це можуть бути політичний тиск або преференції – все залежить від політичної ваги опонентів і мистецтва вести перемовини. За можливості моделювання взаємодії більш ніж трьох учасників, завдання значно ускладнюється, навіть складніше

за класичну задачу з фізики про взаємодію трьох і більше тіл. Розв'язання проблеми моделювання отримання оптимального колективного рішення є цікавим не тільки у теоретичному аспекті, але й у практичному. Однак, на жаль, політиків мало приваблюють результати моделювань, до того ж дійсність засвідчує, що економічні переваги не завжди є переконливішими, ніж політичні. Тому, як зауважив Г. Клейнер, розвиток економіко-математичного моделювання в останні роки дедалі більше стає внутрішньою справою економічної науки [23, с. 12].

Політекономічний зміст торговельної політики держави проявляється через *співвідношення протекціонізму та лібералізму* в її торговельних стосунках з партнерами. Протекціонізм і лібералізм, як «інь» та «ян», – протилежності, що вступають у діалектичну взаємодію й впливають на розвиток міжнародних економічних і торговельних відносин. Будь-яка держава завжди матиме, так би мовити, коктейль з протекціонізму та лібералізму. Його рецепт визначатиметься економічними та політичними інтересами країни, її економічним і політичним потенціалом у порівнянні з можливими партнерами.

Щодо сьогоденної ситуації стосовно такого співвідношення, то у середньостроковому періоді спостерігатиметься тенденція зростання протекціонізму. Це зафіксовано на Давоськом форумі 2020 р. на сесії «Перезарядка світової торгівлі» (*Recharging International Trade*) більшою кількістю її учасників [24]. Наразі багато фахівців вважають, що «деглобалізація» та «фрагментація світової економіки» породжують цю тенденцію. З цією аргументацією варто погодитися, але «деглобалізація» – тимчасове явище. Річ у тім, що економічна глобалізація – процес асимптотичного наближення світової економіки до певної межі її зв'язності, після якої неминуче настає конфлікт інтересів, дезінтеграція та перехід до іншої конфігурації їхнього балансу. Це природна властивість розвитку будь-якої складної багатосуб'єктної соціально-економічної системи. Невпинний природний процес глобалізації спричиняє вирівнювання рівнів економічного та соціального розвитку різних країн, тож ідеї протекціонізму поступово втрачатимуть свою актуальність, але не до кінця, оскільки інтереси держав і суперечки між ними будуть існувати завжди, принаймні доки існуватимуть самі їх суб'єкти.

Глобальний світ – це не одноманітність у тривіальному розумінні, а постійний процес боротьби ідей та інтересів, що й зумовлює його розвиток. Зрозуміло, що будь-яка країна має захищати свої інтереси. А тому оптимальна зовнішньоекономічна, зокрема зовнішньоторговельна політика повинна мати за мету досягнення балансу інтересів держави з її економічними партнерами. *Рівновага політичних та економічних інтересів* визначає сутність плідної міжнародної співпраці. Якщо параметри торговельної політики, зокрема й захисні заходи, певної країни визнаються її партнерами,

то чи відноситься вона за характером до неопротекціонізму чи неолібералізму, як говорять сьогодні, – питання, відповідь на яке залежить від політичних уподобань експертів.

Неопротекціонізм (або протекціонізм 2.0) має легітимні з позицій міжнародного права й міжнародних домовленостей методи та інструменти захисту економічних і торгових інтересів держави, включаючи й політичні. Неопротекціонізм невпинно удосконалюється, знаходячи більш витончені методи та механізми захисту економічних інтересів. Так, російські дослідники В. Міловідов і Н. Аскер-заде виокремлюють декілька головних особливостей сьогоденішнього протекціонізму [25, с. 38–39]:

- маніпулювання курсом національної валюти та націленістю грошово-кредитної політики національних банків;
- активізація торговельного захисту розвинутих держав, передусім США та ЄС, від країн, що динамічно розвиваються й нарощують свою частку у світовій економіці та торгівлі (Китай, Індія, Бразилія тощо), які ще досі вважаються країнами, що розвиваються, і мають неабиякі преференції від СОТ;
- захист певних національних та історично-культурних цінностей («культурний протекціонізм 2.0»), а також вирішення екологічних проблем, про що свідчить недавнє рішення ЄС щодо торговельних обмежень для країн, які не дотримуються їхніх стандартів на вуглецеві викиди;
- значне посилення нетарифних методів для захисту ринків (за період 2008–2018 рр. загальна кількість тарифних обмежень у світі зросла в середньому на 35 %, а нетарифних – на 65 %) [26];
- спостерігається певна зміна націленості сучасного протекціонізму, перш за все, з боку розвинених країн, зміст якої полягає у захисті інтересів своїх ТНК, що беруть активну участь у міжнародному поділі праці через формування *GVC*;
- протекціонізм набуває екстериторіального характеру, коли заходи щодо захисту внутрішнього ринку й національного бізнесу переносяться на територію конкурента, а отже, завдяки активному інвестуванню та відкриттю власного чи сумісного виробництва утверджуються конкурентні переваги.

Однак так діють не тільки США. Китай активно інвестує у всьому світі. Оплот лібералізму ЄС теж не стоїть осторонь від протекціоністських процесів. У Євросоюзі затверджено нову економічну політику, так звану «відкриту стратегічну автономію». Як слушно зауважують В. Панченко та Н. Резнікова, її сутність в тому, що «ЄС діє разом з іншими партнерами на багатосторонній або двосторонній основі, де це можливо, але водночас діє автономно скрізь, де треба відстоювати цінності й інтереси ЄС» [27]. Ця теза підтверджується нашими торговельними відносинами з ЄС. В аналітичній доповіді «Стратегічні орієнтири поглиблення торговельно-економічних

відносин України з країнами Європейського Союзу в умовах дії Угоди про асоціацію» [28] автори показали, що ЄС не є, м'яко кажучи, на 100 % прихильником лібералізму в торговельних відносинах з Україною. Науковці засвідчують, що навіть за умов дії поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі українські експортери, виходячи на європейський ринок, ще й досі зіштовхуються з низкою бар'єрів та обмежень. Зокрема це ввізні мита, що продовжують діяти поза межами наданих тарифних квот на сільгосппродукцію; значні дотації та субсидії, які одержують виробники харчової продукції у країнах ЄС, що ставить деяких вітчизняних експортерів відповідних товарів на межу цінової конкурентоспроможності на європейському ринку; додаткові захисні заходи на металопродукцію, що вдарили рикошетом по українських експортерах через загострення торгових відносин між ЄС і США та прямо суперечать принципам свободи торгівлі, які лягли в основу Угоди про асоціацію. Значною проблемою для України є запровадження *European Green Deal*, у рамках якого ЄС може значно обмежити український експорт до себе найбільшої вуглецевмісної продукції – чорних металів, цементу, електроенергії, продукції хімічної галузі [28, с. 87]. Є й інші заходи, що обмежують український експорт до ЄС. Безумовно, з Європою варто домовлятися про перегляд діючих і можливих обмежувальних заходів щодо українського експорту. Проте якщо бажаєте домовитися з сильним партнером, то варто розуміти, що перевага на його стороні: не ми потрібні йому, а він – нам. Це стосується й наших відносин з ЄС – Україна їм цікава хіба що у політичному протистоянні з Росією. Тож у своїх вимогах до ЄС необхідно бути дипломатично виваженими, але наполегливими. Правий Г. Кісінджер: «...якщо нація нездатна або не бажає діяти на захист власних інтересів, то вона не має права очікувати, що їх почнуть поважати інші країни» [29].

Безумовно, не все так просто у торговельних відносинах між розвинутими та іншими країнами. Часто лунає думка, що перші нав'язують останнім ліберальну модель торговельної політики та ставлять їх у програшну ситуацію. Прикладом є стаття В. Панченка та Н. Резнікової у виданні «Тиждень» під назвою «Морські леви чи яструби». У ній автори, як завжди, критикують ліберальну концепцію міжнародної торгівлі, яка, так би мовити, нав'язується бідним країнам, зокрема й Україні, що заважає їй розвиватися [30]. Зауважу, що ніхто нікого не примушує до вільної торгівлі. Якщо певна країна пропонує іншій, скажімо, безмитну торгівлю з собою, то вона теж хоче прийняттого для себе рішення від потенційного партнера. Ніхто не буде поступатися своїми інтересами.

Теза про те, що США та ЄС підштовхують Україну до аграрної спеціалізації й у такий спосіб примушують її до відсталості – не коректна. Хіба вони заважають нам створити конкурентну промисловість? Це ми не здатні цього зробити. До речі, щодо технологічного розвитку країни, то на форумі «Україна-30» міністр розвитку громад та

територій О. Чернишов заявив, що Україна має намір упродовж трьох років додати до існуючих формально 50 індустріальних парків, з яких офіційно функціонує лише 10, ще 25 парків. Виникає питання: навіщо, якщо наявні 40 не працюють? Недолугі керівники, недолуге суспільство, яке не може їх спитати, чому об'єкти, на які витрачені його податки, – не працюють.

Щодо тези В. Панченка та Н. Резнікової про порівняльні переваги України, які у неї були на початку 1990-х років: «...в здатності виробляти найтехнологічніші товари», то це міф. Наша промисловість виготовляла товари переважно для ринку СРСР і країн «соціалістичного табору». Цього ринку не стало – не стало й нашої доволі відсталого промисловості.

Зовнішньоекономічна діяльність України є характерною для малої економіки з сировинним спрямуванням, що не личить великій країні з багатими ресурсами й чисельним населенням. Автори статті вважають, що «для провадження вдалої зовнішньоекономічної діяльності необхідні національний лідер, консолідована національна еліта, обрані за пріоритетністю підтримки галузі, замкнений цикл інновацій та самолегітимація у використанні інструментів монетарної, фіскальної, валютної політик і комерційної дипломатії» [30]. Але це тривіальне гасло. Головне – чи здатний народ України до обрання справжнього національного лідера, і чи є у нас еліта, яка спроможна до консолідації в інтересах нації? Щоби досягти цього, необхідна нова якість людського капіталу й висока довіра у суспільстві між людьми, бізнесом та владою, яких нам бракує. Наприклад, соціологічне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» від 19.03.21 р. показало, що серед інституцій центральної влади найменше довіри українці висловлюють Верховній Раді – 12 %, уряду – 14 %, рівень довіри інституту Президента становить близько 33 % [31]. Цього замало для консолідації нації.

Вважається, що головною ознакою лібералізації міжнародної торгівлі є усунення перешкод на шляху транснаціонального руху товарів і послуг. Однак ліберальна ідея полягає не тільки в цьому, це – результат її втілення. Головне – у її консенсусній парадигмі та досягненні рівноважного стану в міжнародних економічних відносинах. Безумовно, варто розуміти, що такий стан є ідеальним й досягнути його практично неможливо. Проте мета, що характеризує націленість ліберального процесу, не тільки має право на існування, але й, що важливо, забезпечує рух до дійсно оптимального стану будь-якої економічної системи – динамічної рівноваги. Тому, попри посилення останнім часом позицій протекціонізму, ліберальна платформа міжнародної торгівлі є й буде її основою. Для такого твердження є декілька підстав. *По-перше*, глибока взаємозалежність країн, активна робота СОТ і провідних країн світу не допустить розкручення маховика протекціонізму; *по-друге*, міжнародне виробництво, що спирається на *GVC*, може

просто зупинитися в разі введення традиційних прикордонних протекціоністських бар'єрів (на торгівлю проміжною продукцією припадає близько 40 % світової товарної торгівлі). *По-третє*, лібералізм є платформою для рішення економічних, і не тільки, суперечок через досягнення динамічної рівноваги у міжнародних економічних і торговельних відносинах.

Чільне місце у формуванні міжнародної торговельної політики посідає економічна та політична безпека держави, зміст якої полягає в уникненні критичної залежності від експортно-імпоротної залежності постачання певного ресурсу. Для України таким ресурсом є газ, який Росія використовує не тільки як засіб економічного та політичного тиску на нашу країну, але й у неї відкриваються певні можливості щодо тиску на ЄС з введенням в експлуатацію *Nord Stream – 2*.

З економічного погляду, Росія діє правильно. Наш газопровід побудований в СРСР, а сьогоднішні умови зовсім інші. З Росією Україна довго буде мати проблеми, тож РФ хоче позбавитися монопольної залежності від України щодо транспортування газу. Європейські партнери також хочуть убезпечити себе від монопольного транзиту через непростого у політичному та економічному відношенні транзитера та його стосунки з Росією. Хоча Росія могла би залишити 30–35 % свого транзиту через український трубопровід, що було би вигідно для неї, але тут вже діє політика. Взагалі політизація цієї проблеми спричинила економічні збитки обом сторонам. До речі, транзит через європейський ринок російського газу до України – не найкращий вихід із ситуації. Ми повинні це розуміти та вирішувати питання іншим шляхом, тобто розвивати власну газову промисловість, адже для цього є потенційні ресурси. Запаси газу в Україні оцінюються у 1.1 трлн м³, друге місце в Європі після Норвегії (1.78 трлн м³) [32]. Цього достатньо для забезпечення себе й експорту до Європи. Якщо немає ресурсу для їхнього освоєння, то активно залучати інвестора у різних формах і форматах (наприклад, розвивати концесії на розробку природних ресурсів). Необхідно думати про майбутнє країни та стратегічно підходити до його відбудови, а не боротися з сьогоднішніми обставинами, які для нас з усіх боків є програшними. Варто відходити від монополії Росії на газ та нафту, інакше це буде постійним важелем економічного та політичного тиску на нас.

Окрім тарифних і нетарифних регуляторів міжнародної торгівлі, необхідно звернути увагу на обмеження, що приймаються на основі чисто політичних рішень – економічні та торговельні санкції стосовно певної країни чи країн для корекції їхньої внутрішньої та зовнішньої політики. Санкції мають давню історію. Наприклад, у 1179 р. Латеранський собор католицької церкви офіційно заборонив продавати кораблі, зброю, боєприпаси та інші товари військового призначення мусульманам. Згадаємо також економічну блокаду Наполеоном Великої Британії. На сьогодні санкції стали досить розповсюдженим

явищем у політичній практиці перш за все розвинених держав: санкції США проти *Nord Stream – 2*, США та ЄС проти Росії за анексію Криму тощо. Детальну статистику та характеристику економічних і торговельних санкцій надано у праці Г. Хафбауэра, Дж. Шотта, К. Еліотт і Б. Оег «Новий аналіз економічних санкцій» [33].

У практиці міжнародних економічних відносин і торгівлі популярним нарративом є їхня справедливість. Щодо міжнародних економічних відносин і міжнародної торгівлі, то основою їхньої справедливості є міжнародні договори, зобов'язання їх виконувати та відшкодовувати втрати від невиконання зобов'язань потерпілій стороні. По суті, це й визначає справедливість МЕВ. Методологічний дискурс проблеми розглянуто автором у праці «Справедливість міжнародних економічних відносин» [34].

Розглянемо деякі проблеми справедливості міжнародної торгівлі, які наразі є у тренді політичних та економічних дискусій. Головний тренд останніх років – критика лібералізму й вільної торгівлі, які начебто є головною причиною міжнародної несправедливості. Декілька тез щодо цього питання.

Як відомо, теоретично рівні умови для реалізації можливостей щодо торгівлі суб'єктам міжнародної торгівлі надає режим вільної торгівлі. Однак країни мають різні економічні можливості та різний економічний потенціал. Менш розвинуті країни не можуть скористатися рівними умовами, оскільки не витримують конкуренції. Тож вони вимагають преференцій, які б обмежували конкуренцію на їх користь як на власному, так і на зовнішніх ринках. І вони їх мають. Так, за даними СОТ, частка товарів, з яких стягується мито більше ніж 15 %, становить у багатьох країнах Африки понад 40 % у загальному обсязі імпорту, у Пакистані – 44.1, Аргентині – 36.4, Бразилії – 35.3, Індії – 19.4, Китаї – 15.1 %. У розвинених країнах цей показник суттєво нижчий: у Канаді – 6.5 %, ЄС – 4.2, Японії – 3.4, США – 2.8 % [35]. Проте чи є справедливим збереження за Китаєм, Індією та Бразилією статусу країн, що розвиваються, зі значними преференціями у торгівлі? Мабуть, ні. Щодо інших країн, то це виправдано. Головне, щоби вони могли скористатися цими преференціями.

Варто зупинитися й на участі міжнародної торгівлі у розв'язанні проблем територіальної справедливості у глобальному аспекті, яка формулюється як проблема соціально-економічної нерівності між країнами. Ця проблема має два аспекти – природний та набутий.

Природний – це територія, клімат, природні ресурси та населення як ресурс. Саме це визначає природну диференціацію ресурсного потенціалу територій. Географічне положення впливає на цивілізаційний розвиток території, про що згадується у працях Дж. Даймона [36]. *Набутий* – це те, що зробили і можуть зробити люди на цій території для свого існування. Територіальні розбіжності в доходах, рівні та якості життя визначаються населенням і його людським капіталом,

тобто здатністю до облаштування свого життя на своїй території. Саме людський капітал є вирішальним чинником, що формує територіальну диференціацію рівня та якості життя. У багатьох країн Африки природні умови та ресурси набагато сприятливіші, ніж у Фінляндії, а різниця у житті величезна. Не можна не згадати й про Україну – найбагатшу країну Європи за ресурсами та аутсайдера за рівнем та якістю життя.

Міжнародна торгівля мала, має і буде мати виняткове значення для вирішення цієї проблеми. Загалом країна, що веде активну міжнародну торгівлю, ефективно вписана у глобальний економічний простір і збагачується технологічним, культурним, інституціональним досвідом країн, особливо розвинених. До того ж міжнародна торгівля стимулює транстериторіальний рух капіталу і через глобальні ланцюги створення вартості залучає бідніші країни до розвитку.

Висновки. Політична економія є нормативним проявом економічної теорії. Її парадигми визначаються політичними концепціями та сформованими ними цілями суспільного розвитку. Предмет політичної економії міжнародної торгівлі – економічні та суспільно-політичні відносини, які обумовлюють і супроводжують міжнародний товарний обмін і визначають цілі та зміст торговельної політики її суб'єктів.

Торговельну політику держави лише частково можна пояснити наявними теоріями міжнародної торгівлі, оскільки значна роль у її формуванні належить рішенням, що приймаються на державному й міжнародному політичних ринках. Тож пропонується розширити механізм формування відносних переваг і торговельної політики країни шляхом включення чинників, що визначають не тільки її економічний потенціал і спеціалізацію, але й ризики, які можуть бути спричинені політичними рішеннями.

Встановлено, що проблема «протекціонізм vs лібералізм» у міжнародній торгівлі на рівні держав існуватиме завжди. Доведено, що проблема справедливості міжнародних економічних відносин і торгівлі визначається цивілізаційним змістом розвитку країн, у якому вирішальну роль відіграє людський капітал та його здатність до глобальної економічної конкуренції, а тому торговельні та інші економічні преференції її не вирішують.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Gilpin R., Gilpin J. M. *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton, Princeton University Press. 2001. 440 p.
2. Frieden J. A., Lake D. A., Broz J. L. *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*. New York, W.W. Norton & Company. 2009. 608 p.
3. Cohn T. H. *Global Political Economy*. New York, Routledge. 2016. 448 p.
4. Krugman Paul. *Thinking About a Trade War*. 2018. URL: <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html>.

5. Кругман П., Обстфельд М. Международная экономика. СПб.: Питер. 2003. 832 с.
6. Хелпман Э. Понимание мировой торговли/пер. с англ. М.: Институт Гайдара. 2017. 312 с.
7. Helpman E., Krugman P. Market Structure and Foreign Trade. Cambridge, MA: Press. 248 p.
8. Афонцев С. А. Политические рынки и экономическая политика. М.: Ленанд, 2014. 248 с.
9. Мазаракі А., Мельник Т. Неопротекціонізм і торговельні війни. *Вісник КНТЕУ*. 2021. № 1. С. 4-22.
10. Мазаракі А., Калюжна Н. Торговельно-економічна політика в умовах гібридизації міждержавних конфліктів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 6. С. 4-22. Серія. Економічні науки.
11. Панченко В. Г. Глобальні виміри неопротекціонізму: теорія і практика. Київ: Аграр Медіа Груп. 2018. 618 с.
12. Резнікова Н. В. Економічна незалежність країн в умовах трансформацій. Київ: Аграр Медіа Груп. 2018. 460 с.
13. Панченко В., Резнікова Н. Від протекціонізму до неопротекціонізму: нові виміри ліберального регулювання. *Міжнародна економічна політика*. 2017. № 2 (27). С. 95-117.
14. Осташко Т. Протекціонізм у торговельній політиці США: висновки для країни. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 136-150.
15. Геец В. М., Тарасевич В. Н. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее: монография. К.: ЦУЛ. 2014. 1056 с.
16. Фриден Дж. Политическая экономия экономической политики. Следует внимательнее относиться к взаимодействию политики, экономики и прочих сфер. *Финансы и развитие*. 2020. № 2. вып. 57. С. 4-10.
17. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. М.: Эксмо, 2007. 960 с.
18. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми и почему бедные страны остаются бедными. М.: ВШЭ. 2011. 384 с.
19. Krugman P. Ricardo's difficult idea : why intellectuals don't understand comparative advantage. *The economics and politics of international trade*. № 2. London [u.a.]: Routledge. 1998. P. 22-36.
20. Олейнов А. Теории международной торговли и внешнеторгового регулирования URL: <https://mirec.mgimo.ru/2020/2020-02/olejnov-teorii-mezhdunarodnoj-torgovli-i-vneshnetorgovogo-regulirovaniya-chast-i>.
21. Онищенко В. Глобальне управління у контексті міжнародної політичної економії. *Вісник КНТЕУ*. 2018. № 2. С. 121-133.
22. Онищенко В., Гашицький О. Механізм визначення оптимального національного митного тарифу в умовах лібералізації міжнародної торгівля. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2011. № 1. С. 4-14.
23. Клейнер Г. Б. Экономико-математическое моделирование и экономическая теория. *Экономика и математические методы*. 2001. Т. 37. № 3. С. 4-15.
24. WEF, 2020. URL: <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2020/sessions/restoring-certainty-in-trade>.

25. Миловидов В., Аскер-заде Н. Протекционизм 2.0: новая реальность эпохи глобализации. *Мировая экономика и международные отношения*. 2020. Т. 64. № 8. С. 37-45.
26. Top Risks 2018. New York, Eurasia Group. January 2, 2018. 26 p. URL: https://www.google.com/search?q=Top+Risks+2018.+New+York,+Eurasia+Group,+January+2,+2018.+26+p.&spell=1&sa=X&ved=2ahUKewi5zMWvvv7xAhUL_7sIHU3ICD
27. Панченко В., Резнікова Н. Майбутнє міжнародної торгівлі в заручниках «інтересів». URL: <http://day.kyiv.ua/ru/article/ekonomika/maybutnie-mizhnarodnoyi-torgivli-v-zaruchnikah-interesiv>.
28. Стратегічні орієнтири поглиблення торговельно-економічних відносин України з країнами Європейського Союзу в умовах дії Угоди про асоціацію» (кер. Гужва І, відп. викон. Іванов Є). К.: ДНДІМЕ, 2021. 94 с.
29. Киссинджер Г. Мировой порядок. М.: АСТ. 2016. 512 с.
30. Панченко В., Резнікова Н. Морські леви чи яструби? URL: <https://tyzhden.ua/Economics/252413>.
31. Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». URL: <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni>.
32. Украина занимает второе место в Европе по запасам газа. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2019/03/13/646066>.
33. Hufbauer G., Shott J., Elliott K., Oegg B. Economic Sanctions Reconsidered. Third Edition. Peterson Institute for International Economics. 2009. 248 p.
34. Онищенко В. Справедливість міжнародних економічних відносин. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 4. С.17-33.
35. Aftershock. The Pervasive Effects of Tariffs Hikes. London, *The Economist Intelligent Unit*, 2019. 41 p.
36. Даймонд Дж. Ружья, микробы и сталь: судьбы человеческих обществ. (пер. с англ.) М.: АСТ CORPUS. 2010. 720 с.
37. Даймонд Дж. Коллапс: как и почему одни общества приходят к процветанию, а другие к гибели. (пер. с англ.). М.: Астраль CORPUS. 2011. 800 с.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2021.

Onyshchenko V. Political and economic content of the theory of international trade.

Background. Dynamic changes in international economic relations and trade for thorough analysis and forecasting require an adequate paradigm of international trade theory, which would take into account not only economic and political factors of its development, but also the diverse civilizational context of the world community, which determines mental, social and cultural features of the development of a country.

Problem research state. Problems of political economy in international trade to some extent affect the research of P. Krugman, M. Obstfeld, J. Frieden, E. Helpman, P. S. Afontsev, A. Mazaraki, T. Melnyk, V. Panchenko, N. Reznikova and others. But the structure of its methodological discourse and the subject of its research remain unclear.

The ***aim*** of the article is to clarify the political and economic discourse of the theory of international trade.

Materials and methods. *The materials of the research were the works of domestic and foreign specialists. In the process of preparing the article, general scientific research methods were used: historical, logical analysis, synthesis and abstraction.*

Results. *Political economy is a normative manifestation of economic theory, which is formed under the influence of socio-economic and political concepts, the formed goals of social development. The subject of political economy of international trade – economic and socio-political relations that determine and accompany international trade and determine the goals and content of trade policy of its subjects. It is proposed to expand the mechanism of formation of relative advantages and trade policy of the country by including factors that determine not only its economic potential and specialization, but also the risks that may be caused by political decisions. It is argued that the problem of «protectionism vs liberalism» in international trade at the state level will always exist. It turns out that the problem of justice in international economic relations and trade is determined by the civilizational content of the development of countries, in which human capital plays a crucial role.*

Conclusion. *The paradigm of political economy in international trade should be based on an expanded interpretation of relative benefits by assessing the impact of economic, social and political institutions on them, the peculiarities of national trade policies.*

Keywords: political economy, international trade, trade policy, liberalism vs protectionism, justice.

REFERENCES

1. Gilpin, R., & Gilpin, J. M. (2001). *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton, Princeton University Press [in English].
2. Frieden, J. A., Lake, D. A., & Broz, J. L. (2009). *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*. New York, W.W. Norton & Company. [in English].
3. Cohn, T. H. (2016). *Global Political Economy*. New York, Routledge [in English].
4. Krugman, Paul (2018). Thinking About a Trade War. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html> [in English].
5. Krugman, P., & Obstfel'd, M. (2003). *Mezhdunarodnaja jekonomika – International economy*. SPb.: Piterburg [in Ukrainian].
6. Helpman, Je. (2017). *Ponimanie mirovoj trgovli / per. s angl.* M.: Institut Gajdara. [in Ukrainian].
7. Helpman, E., Krugman, P. (n .d.). *Market Structure and Foreign Trade*. Cambridge, MA: Press [in English].
8. Afoncev, S. A. (2014). *Politicheskie rynki i jekonomicheskaja politika*. [Political markets and economic policy]. Moskva: Lenand [in Russian].
9. Mazaraki, A., & Mel'nyk, T. (2021). Neoprotekcionizm i torgovel'ni vijny [Neoprotectionism and trade wars]. *Visnyk KNTEU – Herald of KNUTE*, 1, 4-22 [in Ukrainian].
10. Mazaraki, A., & Kaljuzhna, N. (2020). Torgovel'no-ekonomichna polityka v umovah gibrydyzacji' mizhderzhavnyh konfliktiv. [Trade and economic policy in the context of hybridization of interstate conflicts]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo. Serija. Ekonomichni nauky – Foreign trade: economics, finance, law. Series. Economic sciences*, 6, 4-22 [in Ukrainian].

11. Panchenko, V. G. (2018). Global'ni vymiry neoprotekcionizmu: teoriya i praktyka [Global dimensions of neoprotectionism: theory and practice]. Kyi'v: Agrar Media Grup [in Ukrainian].
12. Reznikova, N. V. (2018). Ekonomichna nezalezhnist' kraï'n v umovah transformacij [Economic independence of countries in the conditions of transformations]. Kyi'v: Agrar Media Grup. [in Ukrainian].
13. Panchenko, V., Reznikova, N. (2017). Vid protekcionizmu do neoprotekcionizmu: novi vymiry liberal'nogo reguljuvannja [From protectionism to neoprotectionism: new dimensions of liberal regulation]. *Mizhnarodna ekonomichna polityka – International economic policy*, 2 (27), 95-117 [in Ukrainian].
14. Ostashko, T. (2017). Protekcionizm u torgovel'nij polityci SShA: vysnovky dlja kraï'ny [Protectionism in the US trade policy: conclusions for the country]. *Ekonomika Ukraï'ny – Ukraine economy*, 5-6, 136-150[in Ukrainian].
15. Geec, V. M., & Tarasevich, V. N. (2014). Politicheskaja jekonomija: proshloe, nastojashhee, budushhee [Political Economy: Past, Present, Future]. Kyi'v: CUL [in Ukrainian].
16. Friden, Dzh. (2020). Politicheskaja jekonomija jekonomicheskoi polityki. Sleduet vnimatel'nee odnosit'sja k vzaimodejstviju polityki, jekonomiki i prochih sfer [Political economy of economic policy. You should pay more attention to the interaction of politics, economics and other spheres] . *Finansy i razvitie – Finance & Development*, 2, (Issue 57), (pp. 4-10) [in Ukrainian].
17. Kejns, Dzh. M. (2007). Obshhaja teoriya zanjatosti, procenta i deneg. Izbrannoe [General theory of employment, interest and money. Favorites]. Moskva: Jeksmo [in Russian].
18. Rajnert, Je. (2011). Kak bogatye strany stali bogatymi i pochemu bednye strany ostajutsja bednymi [How rich countries got rich and why poor countries stay poor]. MOSKVA: VShJe [IN RUSSIAN].
19. Krugman, P. (1998). Ricardo's difficult idea : why intellectuals don't understand comparative advantage. *The economics and politics of international trade*; 2: Routledge (pp. 22-36) [in English].
20. Olejnov, A. Teorii mezhdunarodnoj torgovli i vneshnetorgovogo regulirovaniya [Theories of international trade and foreign trade regulation]. Retrieved from <https://mirec.mgimo.ru/2020/2020-02/olejnov-teorii-mezhdunarodnoj-torgovli-i-vneshnetorgovogo-regulirovaniya-chast-i> [in Russian].
21. Onyshhenko, V. (2018). Global'ne upravlinnja u konteksti mizhnarodnoi' politychnoi' ekonomii' [Global governance in the context of international political economy]. *Visnyk KNTEU – Herald of KNUTE*, 2, 121-133 [in Ukrainian].
22. Onyshhenko, V., & Gashyc'kyj, O. (2011). Mehanizm vyznachennja optimal'nogo nacional'nogo mytnogo taryfu v umovah liberalizacii' mizhnarodnoi' torgivlja [The mechanism for determining the optimal national customs tariff in terms of liberalization of international trade]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 1, 4-14 [in Ukrainian].
23. Klejner, G. B. (2001). Jekonomiko-matematicheskoe modelirovanie i jekonomicheskaja teoriya [Economic and mathematical modeling and economic theory]. *Jekonomika i matematicheskie metody – Economics and mathematical methods*, (Vol. 37), 3, 4-15 [in Ukrainian].
24. WEF (2020). Weforum.org.retrieved from <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2020/sessions/restoring-certainty-in-trade> [in English].
25. Milovidov, V., & Asker-zade, N. (2020). Protekcionizm 2.0: novaja real'nost' jepohi globalizacii [Protectionism 2.0: a new reality of the globalization era]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija – World economy and international relations*, (Vol. 64), 8, 37-45 [in Ukrainian].

26. Top Risks (2018). New York, Eurasia Group. Retrieved from https://www.google.com/search?q=Top+Risks+2018.+New+York,+Eurasia+Group.+January+2,+2018.+26+p.&spell=1&sa=X&ved=2ahUKEwi5zMWv7xAhUL_7sIHU3ICD [in English].
27. Panchenko, V., & Reznikova, N. Majbutnje mizhnarodnoi' torgivli v zaruchnikah «interesiv» [The future of international trade is held hostage of «interests»]. Retrieved from <http://day.kyiv.ua/ru/article/ekonomika/maybutnie-mizhnarodnoyi-torgivli-v-zaruchnikah-interesiv> [in Ukrainian].
28. Ivanov, Je. (2021). Strategichni orijentyry poglyblennja torgovel'no-ekonomichnyh vidnosyn Ukrai'ny z kraj'namy Jevropejs'kogo Sojuzu v umovah dii' Ugody pro asociaciju» [Strategic guidelines for deepening Ukraine's trade and economic relations with the countries of the European Union under the terms of the «Association Agreement»]. Kyi'v: DNDIIME [in Ukrainian].
29. Kissindzher, G. (2016). Mirovoj porjadok [World order]. Moskva: AST. [in Russian].
30. Panchenko, V., & Reznikova, N. (n. d.) Mors'ki levy chy jastruby? [Sea lions or hawks?]. Retrieved from <https://tyzhden.ua/Economics/252413> [in Ukrainian].
31. Fond «Demokratychni iniciatyvy im. Il'ka Kucheriva» [«Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation»]. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni> [in Ukrainian].
32. Ukrajna zanymaet vtore mesto v Evropie po zapasam gaza [Ukraine ranks second in Europe in terms of gas reserves]. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2019/03/13/646066> [in Ukrainian].
33. Hufbauer, G., Shott, J., Elliott, K., & Oegg, B. (2009). Economic Sanctions Reconsidered. Third Edition. Peterson Institute for International Economics. [in English].
34. Onyshhenko, V. (2019). Spravedlyvist' mizhnarodnyh ekonomichnyh vidnosyn [Justice of international economic relations]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 4. 17-33 [in Ukrainian].
35. Aftershock (2019). The Pervasive Effects of Tariffs Hikes. London, The Economist Intelligent Unit [in English].
36. Dajmond, Dzh. (2010). Ruzh'ja, mikroby i stal': sud'by chelovecheskih obshhestv [Ruzh'ja, mikroby i stal': sud'by chelovecheskih obshhestv] Moskva: ACT CORPUS. [in Russian].
37. Dajmond, Dzh. (2011). Kollaps: kak i pochemu odni obshhestva prihodjat k procvetaniju, a drugie k gibeli [Collapse: how and why some societies come to prosperity, while others come to ruin]. Moskva: Astral' CORPUS [in Russian].